

Ζεπάτου, Β., Μαστροσάββα, Τ., Γιαννοπούλου, Ε., Θεοχάρης, Δ., Μαλαφής, Ι., Στρογγύλη, Χ., Μουρελάτος, Σ., Νασόπουλος, Α., Ντάντος, Ο., & Γιαξόγλου, Κ. (2019). Οι απόψεις των μαθητών – μελών Μουσικών Συνόλων του Μουσικού Σχολείου Αλίμου για τις Διασχολικές Συνεργασίες με άλλα Μουσικά Σχολεία. Στο Θ. Ράπτης & Δ. Κόνιαρη (Επιμ.), *Μουσική Εκπαίδευση και Κοινωνία: νέες προκλήσεις, νέοι προσανατολισμοί. Πρακτικά 8ου Συνεδρίου της Ε.Ε.Μ.Ε.* (σσ. 140–153). Θεσσαλονίκη: Ε.Ε.Μ.Ε.

Οι απόψεις των μαθητών - μελών Μουσικών Συνόλων του Μουσικού Σχολείου Αλίμου για τις Διασχολικές Συνεργασίες με άλλα Μουσικά Σχολεία

Βασιλική Ζεπάτου

Καθηγήτρια Πιάνου, Μουσικό Σχολείο Αλίμου
vzepatou@gmail.com

Τριανταφυλλιά Μαστροσάββα

Καθηγήτρια Χορωδίας, Μουσικό Σχολείο Αλίμου
rosierosarte@hotmail.com

Ελένη Γιαννοπούλου,

Καθηγήτρια Πιάνου, Μουσικό Σχολείο Αλίμου
e-giannopoulou@hotmail.com

Δημήτριος Θεοχάρης

Καθηγητής Θεωρητικών και Πιάνου, Μουσικό Σχολείο Αλίμου
dimitrispiano@gmail.com

Ιωάννης Μαλαφής

Καθηγητής Κιθάρας, Μουσικό Σχολείο Αλίμου
y.malafis@sae.edu

Χρυσούλα Στρογγύλη

Καθηγήτρια Φαγκότου, Μουσικό Σχολείο Αλίμου
chstrogi@gmail.com

Σπυρίδων Μουρελάτος

Καθηγητής Σαξοφώνου, Μουσικό Σχολείο Αλίμου
s.mourel@gmail.com

Αθανάσιος Νασόπουλος

Καθηγητής Κοντραμπάσου και Υποδιευθυντής, Μουσικό Σχολείο Αλίμου
athanasios@christianartists.gr

Ορέστης Ντάντος

Καθηγητής Πιάνου, Μουσικό Σχολείο Αλίμου (2017-2018)
orestisntantos@gmail.com

Κωνσταντίνος Γιαξόγλου.

Καθηγητής Πιάνου, Μουσικό Σχολείο Αλίμου (2017-2018)
kostajaxo@yahoo.gr

Η παρούσα εισήγηση παρουσιάζει τη συνεργατική έρευνα-δράση ομάδας 10 καθηγητών Μουσικών Συνόλων του Μουσικού Σχολείου Αλίμου με την οποία διερευνάται η διασχολική συνεργασία ως πρακτική-παρέμβαση στα μαθήματα Μουσικών Συνόλων μέσα από τις απόψεις των 145 συμμετεχόντων μαθητών σε 3 Διασχολικές Συνεργασίες που πραγματοποίησαν 7 Μουσικά Σύνολα του σχολείου με άλλα 4 Μουσικά Σχολεία το σχολικό έτος 2017-18. Δημιουργήθηκε πρωτότυπο ερωτηματολόγιο μαθητών με ερωτήσεις: κλειστές ονομαστικής κλίμακας και πεντάβαθμης κλίμακας διαστήματος, και ανοικτές. Αφορούν τη συμμετοχή και απόδοση στις συναυλίες των διασχολικών συνεργασιών και σχετικές μουσικές, μαθησιακές και κοινωνικές δεξιότητες. Με λογισμικό SPSS έγινε μονομεταβλητή στατιστική ανάλυση και έλεγχος χ^2 καλής προσαρμογής. Παρουσιάζονται επιλεγμένα αποτελέσματα και συμπεράσματα της έρευνας. Μεταξύ άλλων, οι μαθητές θεωρούν τη διασχολική συνεργασία μεταξύ Μουσικών Σχολείων πάρα πολύ σημαντική εκπαιδευτική-καλλιτεχνική-κοινωνική εμπειρία, που πρέπει να στηρίζεται οικονομικά και θεσμικά από το κράτος. Η παρούσα έρευνα τεκμηριώνει τη σημασία των Διασχολικών Συνεργασιών Μουσικών Σχολείων για τη μουσικοπαιδαγωγική πράξη.

Λέξεις κλειδιά: Μουσικά Σύνολα Μουσικών Σχολείων, Έρευνα-Δράση, Διασχολικές συνεργασίες, επίσκεψη-συναυλία, απόψεις μαθητών.

The opinions of pupil-members of Music Ensembles of Alimos Music Secondary School on Interschool Collaborations with other Music Schools

Vasiliki Zepatou

Piano Teacher, Alimos Music Secondary School
vzepatou@gmail.com

Triantaphyllia Mastrosavva

Choir Teacher, Alimos Music Secondary School
rosierosarte@hotmail.com

Eleni Giannopoulou

Piano Teacher, Alimos Music Secondary School
e-giannopoulou@hotmail.com

Dimitrios Theocharis

Music Theory and Piano Teacher, Alimos Music Secondary School
dimitrispiano@gmail.com

Ioannis Malafis

Guitar Teacher, Alimos Music Secondary School
y.malafis@sae.edu

Chrysoula Strongyli

Bassoon Teacher, Alimos Music Secondary School
chstrogi@gmail.com

Spyridon Mourelatos

Saxophone Teacher, Alimos Music Secondary School
s.mourel@gmail.com

Athanasios Nasopoulos

Double Bass Teacher and Vice Principal, Alimos Music Secondary School
athanasios@christianartists.gr

Orestis Ntontos

Piano Teacher, Alimos Music Secondary School (2017-2018)
orestisntontos@gmail.com

Konstantinos Yaxoglou

Piano Teacher, Alimos Music Secondary School (2017-2018)
kostajaxo@yahoo.gr

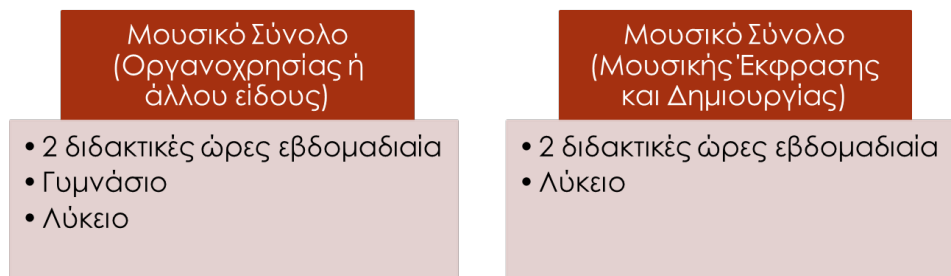
This paper presents the collaborative action-research undertaken by a group of 10 music-ensemble teachers of Alimos Music Secondary School, investigating interschool collaboration as a practice/intervention within Music-Ensemble subjects through the opinions of 145 pupils, who participated in the 3 Interschool Collaborations conducted by 7 school music ensembles with 4 other Music Schools during school year 2017-2018. An original pupil's questionnaire was developed. Questions entail closed-end response formats on a nominal and a 5-point interval scale, and open unstructured text-based responses. Questions concern pupils' interschool-collaboration concert participation and performance, and relative musical, learning and social skills. Single-variable statistical analysis and One-sample Chi-square Goodness-of-Fit test was conducted with SPSS. Selected research results and conclusions are presented. Pupils regard interschool collaboration between Music Schools as an utmostly important educational-artistic-social experience which must have state financial and institutional support. This research supports the importance of Interschool Collaborations between Music Schools for music education practice.

Keywords: Music Ensembles of Music Schools, Action-Research, Interschool Collaborations, concert-trip, pupils' opinions.

Εισαγωγή

Ο σχεδιασμός της μουσικοπαιδαγωγικής πράξης πρέπει να λαμβάνει υπόψη τα συμπεράσματα από την πράξη και τις παραμέτρους που αφορούν τους μαθητές και το κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον (Ράπτης, 2015). Η έρευνα-δράση ενδείκνυται για έρευνες στην εκπαίδευση για λόγους όπως: η εισαγωγή πρόσθετων και καινοτόμων προσεγγίσεων στη διδασκαλία και στη μάθηση σε ένα υπάρχον σύστημα και η βελτίωση πρακτικών, η αμεσότητα της δράσης και της ανάδρασης που αναπτύσσει την κρίση των συμμετεχόντων και η ενθάρρυνση θετικότερων στάσεων και αξιών των μαθητών (Cohen & Manion, 1994). Η έρευνα-δράση μπορεί να εφαρμοστεί από μία ομάδα εκπαιδευτικών που εργάζονται από κοινού σ' ένα σχολείο. Έχει επισημανθεί ότι λειτουργεί καλύτερα όταν είναι συνεργατική, καθώς ενσωματώνει τις ιδέες και προσδοκίες όλων των εμπλεκόμενων προσώπων. Επίσης, όπως τονίζουν οι Holly και Whitebread (1986), η πρακτική που συνδέεται με τις ερευνητικές δραστηριότητες ανήκει στους εκπαιδευτικούς ερευνητές (Cohen & Manion, 1994). Η έρευνα-δράση μπορεί να χρησιμοποιήσει το ερωτηματολόγιο ως διερευνητικό μηχανισμό (Cohen & Manion, 1994).

Τα Μουσικά Σχολεία αποτελούν ένα ειδικό πεδίο μουσικοπαιδαγωγικής πράξης στην ελληνική δημόσια Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Διέπονται από το Ν. 1824/1988, αρθ. 16 Γ': «Ίδρυση και λειτουργία μουσικών σχολείων» (ΦΕΚ 296/τ. Α'/30-12-1988). Υπάρχουν δύο μαθήματα Μουσικών Συνόλων στο ωρολόγιο πρόγραμμα των Μουσικών Σχολείων, βάσει της υπ'αρ. 139913/Δ2/28-08-2018 Υπουργικής Απόφασης (Υ.Α.) (ΦΕΚ 3927/τ. Β'/10-09-2018)] με τα χαρακτηριστικά που φαίνονται στο Σχήμα 1:

Σχήμα 1: Μαθήματα Μουσικών Συνόλων του ωρολογίου προγράμματος των Μουσικών Σχολείων

Τα Αναλυτικά προγράμματα των Μουσικών Συνόλων ορίζονται στην υπ' αρ. 203617/Δ2/11-12-2015 Υ.Α. (ΦΕΚ 2858/τ. Β'/28-12-2015). Τα Μουσικά Σύνολα των Μουσικών Σχολείων συγκροτούνται από μαθητές όλων των τάξεων Γυμνασίου και Λυκείου. Προς υλοποίηση των στόχων του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών (ΑΠΣ) πραγματοποιούνται συναυλίες, κάποιες από τις οποίες ενδεχομένως ως μέρος επίσκεψης σε άλλο Μουσικό Σχολείο (Μ.Σ.) της χώρας ή σε μουσικές συναντήσεις μεταξύ Μουσικών Σχολείων.

Υπάρχει παράδοση εξωστρέφειας των Μουσικών Σχολείων με παρουσίαση του έργου των Μουσικών Συνόλων κατά σχολείο, σε συναντήσεις Μουσικών Σχολείων και σε θεσμικές διοργανώσεις του ΥΠ.Π.Ε.Θ., όπως οι Πανελλήνιοι Μαθητικοί Μουσικοί Αγώνες (1995-2009), το 1ο & 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Μουσικών Σχολείων (1995 και 1997) και τα Εόρτια Μουσικών Σχολείων (2014-2016). Ενδεικτικά

αναφέρουμε τις Συναντήσεις Μουσικών Σχολείων Κρήτης, το 1ο & 2ο Πανελλήνιο Φεστιβάλ Μουσικών Σχολείων στην Περιφέρεια Πελοποννήσου, το Φεστιβάλ «Ξάνθη – Πόλις Ονείρων Μουσικών Σχολείων», τη διοργάνωση «Άδοντες και ψάλλοντες εν τη καρδία» με συναντήσεις Μουσικών Σχολείων στην Καβάλα και το Φεστιβάλ Μουσικών Σχολείων στη Σιάτιστα (2018). Περαιτέρω έχουν γίνει αδελφοποιήσεις Μουσικών Σχολείων της Ελλάδας και άλλων χωρών, υλοποίηση προγραμμάτων (π.χ. Erasmus) από ελληνικά και ξένα Μουσικά Σχολεία κ.ά.

Διαπιστώθηκε ότι υπάρχει περιορισμένη ερευνητική βιβλιογραφία για τα Μουσικά Σύνολα των Μουσικών Σχολείων, είτε ως επιμέρους στοιχείο διερεύνησης (Κατσώχη, 2015) είτε ως κύριο διερευνούμενο αντικείμενο (Τζανάκη, 2011· Βερβέρης, 2017). Υπάρχει κενό ως προς τη διερεύνηση διασχολικών συνεργασιών μεταξύ Μουσικών Σχολείων κατά τις οποίες υλοποιούνται συναυλίες Μουσικών Συνόλων.

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση της συνεργατικής έρευνας-δράσης: *Ερ.Δι.Σ.Μουσ.Αλίμ.* που πραγματοποίησε ομάδα 10 καθηγητών Μουσικών Συνόλων του Μουσικού Σχολείου Αλίμου ώστε να διερευνηθεί η υλοποίηση διασχολικής συνεργασίας ως πρακτική-παρέμβαση στα μαθήματα Μουσικών Συνόλων και να διαπιστωθούν τυχόν οφέλη για τους μαθητές και την εκπαιδευτική διαδικασία, μέσα από τις απόψεις των μαθητών. Γίνεται παρουσίαση του αντικειμένου και της μεθοδολογίας της έρευνας, επιλεγμένων αποτελεσμάτων και σχετικών συμπερασμάτων, καθώς και της συμβολής της έρευνας-δράσης.

Μεθοδολογία

Αντικείμενο της συνεργατικής έρευνας – δράσης είναι η υλοποίηση τριών Διασχολικών Συνεργασιών του Μουσικού Σχολείου Αλίμου με άλλα Μουσικά Σχολεία κατά το σχολικό έτος 2017-18. Συγκεκριμένα υλοποιήθηκαν:

A. Διασχολική Συνεργασία «Συνάντηση των Τεχνών» (Μ.Σ. Αλίμου με Μ.Σ. Καλαμάτας «Μαρία Κάλλας») με διήμερη εκδρομή (29-30/3/2018) στην Καλαμάτα και εκπαιδευτική επίσκεψη και συναυλία (30-3-2018) στο Μ.Σ. Καλαμάτας «Μαρία Κάλλας» των Μουσικών Συνόλων του Μ.Σ. Αλίμου: α) Σύνολο «Μουσικής-Χορού-Τραγουδιού» - (Πολύτεχνης Έκφρασης) του Λυκείου με υπεύθυνους καθηγητές ΠΕ 79.01: Ελένη Γιαννοπούλου, Τριανταφυλλιά Μαστροσάββα και Βασιλική Ζεπάτου, β) Ευρωπαϊκή Χορωδία Γυμνασίου και Λυκείου με υπεύθυνους καθηγητές ΠΕ 79.01: Τριανταφυλλιά Μαστροσάββα (διδασκαλία και διεύθυνση) και Βασιλική Ζεπάτου (συνοδός στο πιάνο) και γ) Σύνολο Τζαζ και Αυτοσχεδιασμού Γυμνασίου και Λυκείου με υπεύθυνο καθηγητή ΠΕ 79.01: Δημήτρη Θεοχάρη και Κώστα Γιαξόγλου (βοηθό διδασκαλίας). Επίσης συμμετείχε η Ευρωπαϊκή Χορωδία του Μ.Σ. Καλαμάτας «Μαρία Κάλλας» στη συναυλία με την από κοινού απόδοση του τραγουδιού “Yesterday” (J. Lennon – P. McCartney) με την χορωδία του Μ.Σ. Αλίμου. Υπεύθυνοι καθηγητές ΠΕ 79.01 Μ.Σ. Καλαμάτας «Μαρία Κάλλας» ήταν οι Α. Τσίτσα, Α. Θεοδούλου, Ι. Σινιάκος και οργανωτικά υπεύθυνος ήταν ο υποδιευθυντής Δ. Κοτταρίδης.

B. Διασχολική Συνεργασία «Συναυλίες του Μοντέρνου Τομέα των Μουσικών Συνόλων» (Μ.Σ. Αλίμου με Μ.Σ. Λευκάδας) με διήμερη εκδρομή (29-30/3/2018) στη Λευκάδα και εκπαιδευτική επίσκεψη και συναυλία στην κεντρική πλατεία της

Λευκάδας (29-3-2018) και στο Μ.Σ. Λευκάδας (30-3-2018) των Μουσικών Συνόλων του Μ.Σ. Αλίμου: α) Σύνολο Σύγχρονου Ελληνικού και Ξένου Δημοφιλούς Ρεπερτορίου (Ροκ Μπαντ) Γυμνασίου και Λυκείου με υπεύθυνους καθηγητές ΠΕ 79.01: Γιάννη Μαλαφή και Ορέστη Ντάντο, β) Τζαζ Μπαντ Γυμνασίου και Λυκείου με υπεύθυνο καθηγητή ΠΕ 79.01: Σπύρο Μουρελάτο και γ) Μπαντίνα Γυμνασίου και Λυκείου με υπεύθυνη καθηγήτρια ΠΕ 79.01: Χρυσούλα Στρογγύλη. Υπήρξε συμμετοχή Μουσικών Συνόλων του Μ.Σ. Λευκάδας στις συναυλίες με δικό τους ρεπερτόριο.

Γ. Διασχολική Συνεργασία «Συνάντηση των Τεχνών: Η Φιλαρμονική πάει Μουσικά» (Μ.Σ. Αλίμου με Μ.Σ. Καρδίτσας και Μ.Σ. Τρικάλων) με διήμερη εκδρομή (29-30/3/2018) στην Καρδίτσα και στα Τρίκαλα και εκπαιδευτική επίσκεψη και συναυλίες: (29-3-2018) στο Μ.Σ. Καρδίτσας και (30-3-2018) στο Μ.Σ. Τρικάλων του Μουσικού Συνόλου του Μ.Σ. Αλίμου: «Φιλαρμονική Ορχήστρα» Γυμνασίου και Λυκείου με Υπεύθυνο καθηγητή ΠΕ 79.01: Αθανάσιο Νασόπουλο.

Η υλοποίηση των Διασχολικών Συνεργασιών των Μουσικών Συνόλων έγινε με τα βήματα του παρακάτω Διαγράμματος 1. Έγινε βάσει των διατάξεων: α) της υπ' αρ. 203617/Δ2/11-12-2015 Υ.Α. (ΦΕΚ 2858/τ. Β'/28-12-2015) «Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών Μαθημάτων Μουσικής παιδείας για τα Μουσικά Σχολεία (Γυμνάσια, Λύκεια)», β) της παραγράφου 3 του άρθρου ΙΓ «Άλλες Διατάξεις» της υπ' αρ. 64379/Δ2/18-4-2017 Υ.Α. «Λειτουργία Μουσικών Σχολείων» (ΦΕΚ 1405/τ. Β'/25-4-2017) και γ) της υπ' αρ. 33120/Δ4/28-2-2017 Υ.Α. «Εκδρομές – Εκπαιδευτικές επισκέψεις μαθητών και μαθητριών Δημόσιων και ιδιωτικών σχολείων Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης εντός και εκτός της χώρας» (ΦΕΚ 681/τ. Β'/6-3-2017).

Διαμορφώθηκε το πρωτότυπο «Ερωτηματολόγιο Μαθητών Μουσικών Συνόλων που συμμετείχαν στις 3 Διασχολικές Συνεργασίες του Μουσικού Σχολείου Αλίμου αντίστοιχα με το Μουσικό Σχολείο Καλαμάτας «Μαρία Κάλλας», το Μουσικό Σχολείο Λευκάδας και το Μουσικό Σχολείο Τρικάλων και Καρδίτσας κατά το σχολικό έτος 2017-18». Στόχος ήταν η καταγραφή δεδομένων και απόψεων των μαθητών, κυρίως ως προς τα εξής:

- Τρόπο συμμετοχής τους στο Μουσικό Σύνολο και την(τις) συναυλί-α(-ες),
- Συναισθήματα κατά τη συμμετοχή στη συναυλία,
- Σημασία της διασχολικής συνεργασίας ως προσωπικό βίωμα,
- Αξιολόγηση της απόδοσης στη συναυλία, της αποδοχής του κοινού κ.ά.
- Συμβολή της συμμετοχής στη διασχολική συνεργασία στην ανάπτυξη ή βελτίωση μουσικών, συναισθηματικών και ψυχοκινητικών δεξιοτήτων και γνώσεων, μουσικής αντιληπτικότητας και εκφραστικών ικανοτήτων και μαθησιακών και κοινωνικών δεξιοτήτων,
- Σημασία των διασχολικών συνεργασιών μεταξύ Μουσικών Σχολείων ως θεσμικές εκπαιδευτικές-καλλιτεχνικές-κοινωνικές εμπειρίες.

1.
Μελέτη ρεπερτορίου-συναυλιακών έργων από τα Μουσικά Σύνολα Μ.Σ. Αλίμου
2.
Αποστολή πρόσκλησης-πρότασης του Μ.Σ. Αλίμου προς τα άλλα Μουσικά Σχολεία για την επίσκεψη και συναυλία σε αυτά των Μουσικών Συνόλων του Μ.Σ. Αλίμου
3.
Αποδοχή των εκτός Αττικής Μουσικών Σχολείων των προσκλήσεων-προτάσεων. Συζήτηση και συμφωνία μεταξύ των καθηγητών των Μουσικών Συνόλων των συνεργαζόμενων σχολείων για τις λεπτομέρειες της διασχολικής συνεργασίας
4.
Έγκριση των εκδρομών των Μουσικών Συνόλων των Διασχολικών Συνεργασιών από τον Σύλλογο Διδασκόντων Μ.Σ. Αλίμου (Πράξη 55/22-1-2018)
5.
Υποβολή από το Μ.Σ. Αλίμου για έγκριση από το ΥΠ.Π.Ε.Θ. του υπ'αρ. 961/21-2-2018 εγγράφου "Έγκριση Διασχολικών Συνεργασιών Μουσικού Σχολείου Αλίμου" με συνοδευτικό ενημερωτικό σημείωμα για το λεπτομερές περιεχόμενο κάθε Διασχολικής Συνεργασίας (Σκοπός, Στόμοι, Διάρκεια, Υλοποίηση, Αποτελέσματα και το Αναλυτικό Πρόγραμμα της εκπαιδευτικής επίσκεψης).
6.
Έγκριση ΥΠ.Π.Ε.Θ. των 3 Διασχολικών Συνεργασιών με το υπ'αρ. 39281/Δ2/8-3-2018 έγγραφο.
7.
Διαδικασίες οργάνωσης των διήμερων εκδρομών και πραγματοποίηση εκδρομών και συναυλιών
- 8
Διαμόρφωση πρωτότυπου ερωτηματολογίου μαθητών για την έρευνα
- 9
Διαμόρφωση πρωτότυπου ερωτηματολογίου μαθητών για την έρευνα
10.
Διεξαγωγή της έρευνας και συλλογή συμπληρωμένων ερωτηματολογίων: τέλη Απριλίου - αρχές Μαΐου 2018
- 11
Στατιστική επεξεργασία ερωτηματολογίων, εξαγωγή αποτελεσμάτων και συμπερασμάτων

Διάγραμμα 1: Βήματα υλοποίησης Διασχολικών Συνεργασιών Μουσικών Συνόλων Μ.Σ. Αλίμου

Ο σχεδιασμός και η δομή ερωτηματολογίου έγινε λαμβάνοντας υπόψη γενικότερες και ειδικότερες αρχές διαμόρφωσης ερωτηματολογίων, όπως:

- σαφή, ακριβή και λιτή διατύπωση ερωτήσεων (Cohen & Manion, 1994) που διασφαλίστηκε μέσω προέρευνας (Weisberg, Krosnick & Bowen, 1996) με συμμετοχή μαθητών από τις 6 τάξεις (Γυμνασίου και Λυκείου),
- τήρηση αρχών ανωνυμίας και προστασίας υποκειμένων (Frankfort-Nachmias & Nachmias, 1996),
- παροχή οδηγιών συμπλήρωσης και διευκρινίσεις στο ερωτηματολόγιο,
- τήρηση αρχών Gestalt για την αποτελεσματικότερη οπτική και λεκτική σχεδίαση και παρουσίαση των στοιχείων του ερωτηματολογίου (Dillman, Smyth & Christian, 2009).

Η δομή ερωτηματολογίου περιλαμβάνει την καταχώρηση πληροφοριακών στοιχείων (φύλο και τάξη/τμήμα φοίτησης του μαθητή) και 17 ερωτήσεις με υπο-ερωτήσεις, ανοικτές και κλειστές και κυρίως με κατηγορικές μεταβλητές που διακρίνονται σε:

- 1 κλειστή υπο-ερώτηση & 2 κλειστές ερωτήσεις με κατηγορικές διχοτομικές μεταβλητές (3α, 4 & 13),
- 1 ερώτηση με κατηγορική μεταβλητή ονομαστικής κλίμακας (1),
- 1 ανοικτή υπο-ερώτηση & 3 ανοικτές ερωτήσεις με μεταβλητές ονομαστικής κλίμακας (2α, 2β, 3β, 16 & 17),
- 10 κλειστές ερωτήσεις πεντάβαθμης κλίμακας τύπου Likert (5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14 & 15),
- 2 πολυμεταβλητές ερωτήσεις: ερ. 12 με 29 μεταβλητές και ερ. 15 με 6 μεταβλητές.

Συμμετέχοντες

Τα κύρια χαρακτηριστικά του δείγματος είναι τα εξής: Το μέγεθος δείγματος είναι N= 145 μαθητές Μουσικών Συνόλων στις 3 Διασχολικές Συνεργασίες του Μ.Σ. Αλίμου με άλλα Μουσικά Σχολεία (σχολ. έτος 2017-2018). 4 συμμετέχοντες μαθητές έχουν προβλήματα όρασης και φοιτούν στο Τμήμα Ένταξης. Στο δείγμα, το 67,6% είναι κορίτσια και το 32,4% αγόρια. Η κατανομή μαθητών ανά Διασχολική Συνεργασία (Δσ.Σ) είναι: Δσ.Σ 1: 34,5 %, Δσ.Σ 2: 46,2 % και Δσ.Σ 3: 19,3 %. Η κατανομή μαθητών ανά Μουσικό Σύνολο είναι: α) Σύνολο Μουσικής-Χορού-Τραγουδιού (Πολύτεχνης Έκφρασης): 6,2%, β) Ευρωπαϊκή Χορωδία: 18,6%, γ) Σύνολο Τζαζ και Αυτοσχεδιασμού: 9,7%, δ) Σύνολο Σύγχρονου Ελληνικού και Ξένου Δημοφιλούς Ρεπερτορίου (Ροκ Μπαντ): 14,5%, ε) Τζαζ Μπαντ: 10,3%, στ) Μπαντίνα: 21,4% και ζ) Φιλαρμονική Ορχήστρα: 19,3%.

Αποτελέσματα

Η στατιστική επεξεργασία ερωτηματολογίων έγινε με καταχώρηση των απαντήσεων του ερωτηματολογίου με χρήση λογισμικού SPSS (Statistical Package for Social Sciences) και στη συνέχεια στατιστική ανάλυση δεδομένων, διεξάγοντας:

- Μονομεταβλητή στατιστική ανάλυση - για κάθε μεταβλητή: μέγεθος δείγματος, απόλυτες συχνότητες και έγκυρες επιμέρους και αθροιστικές ποσοστιαίες αναλογίες των απαντήσεων.

- Μη παραμετρική ανάλυση με Έλεγχο χ^2 καλής προσαρμογής (One-Sample Chi-Square Goodness-of Fit Test)
- Διμεταβλητή ανάλυση με τον έλεγχο χ^2 ανεξαρτησίας (Chi-Square Test of Independence)

Το δείγμα (N=145 μαθητές στις 3 Διασχολικές Συνεργασίες του Μ.Σ. Αλίμου με άλλα Μουσικά Σχολεία) είναι επαρκές και αντιπροσωπευτικό διότι αποτελεί το 37,76 % του στατιστικού πληθυσμού των 384 φοιτούντων μαθητών Γυμνασίου και Λυκείου του Μ.Σ. Αλίμου κατά το σχολικό έτος 2017-18. Έχει επισημανθεί ότι για περιγραφική έρευνα το ελάχιστο επαρκές δείγμα είναι 10% (Gay & Diehl, 1992:140) και συνίσταται για έρευνες συμπεριφοράς, όπου μάλιστα είναι τεκμηριωμένη η χρήση δειγμάτων > 30 και < 500 (Hill, 1998:2). Από το μεγάλο αυτό δείγμα, αναμένεται τα ευρήματα της έρευνας να είναι γενικεύσιμα για το στατιστικό πληθυσμό. Πράγματι, από τα παρουσιαζόμενα αποτελέσματα του Ελέγχου χ^2 καλής προσαρμογής στην παρούσα ανακοίνωση, διαπιστώνεται ότι σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας $\alpha = 0,05$, τα αποτελέσματα της περιγραφικής ανάλυσης (ποσοστιαίες αναλογίες απαντήσεων των ερωτήσεων) γενικεύονται για όλους τους μαθητές του Μουσικού Σχολείου Αλίμου.

Διαπιστώνεται αναλογία κοριτσιών και αγοριών στο δείγμα κοντά στην αντίστοιχη αναλογία του στατιστικού πληθυσμού. Το 67,6% κοριτσιών και το 32,4% αγοριών στο δείγμα προσεγγίζει τα αντίστοιχα ποσοστά: 62,5% κοριτσιών και 37,5% αγοριών του συνόλου των μαθητών Γυμνασίου και Λυκείου του Μ.Σ. Αλίμου, κατά το σχολικό έτος 2017-18. Αυτό είναι ένδειξη αυξημένης αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος και έχει σημασία ιδιαίτερα κατά την εξέταση της ανεξαρτησίας των μεταβλητών, δηλαδή αν οι απαντήσεις έχουν σχέση με το φύλο του υποκειμένου.

Τα ποσοστά και τα αποτελέσματα του Ελέγχου χ^2 καλής προσαρμογής σε επιλεγμένες χαρακτηριστικές ερωτήσεις κλειστού τύπου είναι ως εξής:

Η όλη εμπειρία της εκδρομής και της συναυλίας/των συναυλιών σε άλλο Μουσικό Σχολείο αρέσει κυρίως «Πάρα Πολύ» (46,2%) στους μαθητές. Σημειώνεται ότι το «Καθόλου» δε δηλώθηκε από κανένα μαθητή (Πίνακας 1).

Πίνακας 1: Ποσοστά και Έλεγχος χ^2 καλής προσαρμογής-ερώτηση 5

Ερωτ. 5: Πόσο σου άρεσε η όλη εμπειρία της εκδρομής και της συναυλίας/ των συναυλιών σε άλλο Μουσικό Σχολείο;	
Απάντηση	Ποσοστό (%)
Καθόλου	0
Λίγο	1,4
Μέτρια	9,0
Πολύ	43,4
Πάρα πολύ	46,2
Σύνολο:	100

$\chi^2=93,097$ df:3 Asymp. Sig.: 0,000 Expected N= 36,3

Η διασχολική συνεργασία είναι κυρίως «Πάρα Πολύ» σημαντική (37,9%) ως εκπαιδευτική-καλλιτεχνική-κοινωνική εμπειρία για τους συμμετέχοντες μαθητές.

Πίνακας 2: Ποσοστά και Έλεγχος χ^2 καλής προσαρμογής-ερώτηση 6

Ερωτ. 6: Πόσο σημαντική ήταν για σένα ως εκπαιδευτική-καλλιτεχνική-κοινωνική εμπειρία η διασχολική συνεργασία στην οποία συμμετείχες;	
Απάντηση	Ποσοστό (%)
Καθόλου	2,1
Λίγο	2,1
Μέτρια	23,4
Πολύ	33,8
Πάρα πολύ	37,9
	Σύνολο: 100

$\chi^2=128,145$ df:5 Asymp. Sig.: 0,000 Expected N= 24,2

Οι μαθητές δηλώνουν κυρίως ότι η Διασχολική Συνεργασία (εκδρομή και συναυλία) τους βοήθησε «Πολύ» (31,7%) στο να παίζουν/τραγουδούν με περισσότερη τεχνική ευχέρεια.

Πίνακας 3: Ποσοστά και Έλεγχος χ^2 καλής προσαρμογής-ερώτηση 12.3

Ερωτ. 12.3: Πόσο σε βοήθησε η Διασχολική Συνεργασία (εκδρομή και συναυλία) ν' αναπτύξεις ή να βελτιώσεις το εξής: να παίζεις/τραγουδάς με περισσότερη τεχνική ευχέρεια;	
Απάντηση	Ποσοστό (%)
Καθόλου	6,2
Λίγο	6,2
Μέτρια	29,7
Πολύ	31,7
Πάρα πολύ	26,2
	Σύνολο: 100

$\chi^2=47,103$ df:4 Asymp. Sig.: 0,000 Expected N= 29,0

Οι μαθητές δηλώνουν κυρίως ότι η Διασχολική Συνεργασία (εκδρομή και συναυλία) τους βοήθησε «Πάρα Πολύ» (43,4%) στο να συντονίζονται και να συνεργάζονται με άλλους μουσικούς (Πίνακας 4).

Πίνακας 4 : Ποσοστά και Έλεγχος χ^2 καλής προσαρμογής-ερώτηση 12.7

Ερωτ. 12.7: Πόσο σε βοήθησε η Διασχολική Συνεργασία (εκδρομή και συναυλία) ν' αναπτύξεις ή να βελτιώσεις το εξής: να συντονίζεσαι και να συνεργάζεσαι με άλλους μουσικούς;	
Απάντηση	Ποσοστό (%)
Καθόλου	2,1
Λίγο	5,5
Μέτρια	14,5
Πολύ	33,8
Πάρα πολύ	43,3
	Χωρίς απάντηση 0,7
	Σύνολο: 100

$\chi^2=139,987$ df:5 Asymp. Sig.: 0,000 Expected N= 24,2

Οι μαθητές δηλώνουν κυρίως ότι η Διασχολική Συνεργασία (εκδρομή και συναυλία) τους βοήθησε «Πολύ» (32,4%) στο να συνδυάζουν τη δική τους εκφραστικότητα και δυναμική μάντην των άλλων.

Πίνακας 5 : Ποσοστά και Έλεγχος χ^2 καλής προσαρμογής-ερώτηση 12.11

Ερωτ. 12.11: Πόσο σε βοήθησε η Διασχολική Συνεργασία (εκδρομή και συναυλία) ν' αναπτύξεις ή να βελτιώσεις το εξής: να συνδυάζεις τη δική σου εκφραστικότητα και δυναμική μάντην των άλλων;	
Απάντηση	Ποσοστό (%)
Καθόλου	5,5
Λίγο	14,5
Μέτρια	25,5
Πολύ	32,4
Πάρα πολύ	22,1
Σύνολο:	100

$\chi^2=31,103$ df:4 Asymp. Sig.: 0,000 Expected N= 29,0

Οι μαθητές δηλώνουν κυρίως ότι η Διασχολική Συνεργασία (εκδρομή και συναυλία) τους βοήθησε «Πάρα Πολύ» (45,5%) να νιώθουν ευχαρίστηση όταν παίζουν/ τραγουδούν μουσική με άλλους ή συμμετέχουν και με άλλο τρόπο (π.χ. χορό) (Πίνακας 6).

Πίνακας 6 : Ποσοστά και Έλεγχος χ^2 καλής προσαρμογής-ερώτηση 12.14

Ερωτ. 12.14: Πόσο σε βοήθησε η Διασχολική Συνεργασία (εκδρομή και συναυλία) ν' αναπτύξεις ή να βελτιώσεις το εξής: να νιώθεις ευχαρίστηση όταν παίζεις/τραγουδάς μουσική με άλλους ή συμμετέχεις και με άλλο τρόπο (π.χ. χορό);	
Απάντηση	Ποσοστό (%)
Καθόλου	3,4
Λίγο	8,3
Μέτρια	13,1
Πολύ	31,0
Πάρα πολύ	44,1
Σύνολο:	100

$\chi^2=84,345$ df:4 Asymp. Sig.: 0,000 Expected N= 29,0

Οι μαθητές θεωρούν κυρίως ότι οι Διασχολικές Συνεργασίες ενισχύουν «Πολύ» (44,1%) την ένταξη μαθητών με δυσκολίες, π.χ. προβλήματα όρασης.

Πίνακας 7: Ποσοστά και Έλεγχος χ^2 καλής προσαρμογής-ερώτηση 15.3

Ερωτ. 15.3: Κατά πόσο οι Διασχολικές Συνεργασίες ενισχύουν την ένταξη μαθητών με δυσκολίες, π.χ. προβλήματα όρασης;	
Απάντηση	Ποσοστό (%)
Καθόλου	2,1
Λίγο	4,8
Μέτρια	11,7
Πολύ	44,1
Πάρα πολύ	37,2
Σύνολο:	100

$\chi^2=108,759$ df:4 Asymp. Sig.: 0,000 Expected N= 29,0

Οι μαθητές θεωρούν κυρίως ότι είναι «Πάρα Πολύ» σημαντικό (64,8%) να μπορεί ο κάθε μαθητής ενός Μουσικού Σχολείου να συμμετάσχει τουλάχιστον μία φορά σε επίσκεψη-συναυλία σε Μουσικό Σχολείο άλλης περιοχής της Ελλάδας ή ακόμα και του εξωτερικού (Πίνακας 8).

Πίνακας 8: Ποσοστά και Έλεγχος χ^2 καλής προσαρμογής-ερώτηση 15.4

Ερωτ. 15.4: Πόση σημασία έχει να μπορεί ο κάθε μαθητής ενός Μουσικού Σχολείου να συμμετάσχει τουλάχιστον μία φορά σε επίσκεψη-συναυλία σε Μουσικό Σχολείο άλλης περιοχής της Ελλάδας ή ακόμα και του εξωτερικού;	
Απάντηση	Ποσοστό (%)
Καθόλου	0,7
Λίγο	1,4
Μέτρια	2,8
Πολύ	30,3
Πάρα πολύ	64,8
Σύνολο:	100
$\chi^2=227,172$ df:4 Asymp. Sig.: 0,000 Expected N= 29,0	

Οι μαθητές θεωρούν κυρίως ότι είναι «Πάρα Πολύ» σημαντικό (73,8%) το κράτος να στηρίζει οικονομικά και θεσμικά με συστηματικό τρόπο την υλοποίηση των Διασχολικών Συνεργασιών μεταξύ Μουσικών Σχολείων.

Πίνακας 9: Ποσοστά και Έλεγχος χ^2 καλής προσαρμογής-ερώτηση 15.5

Ερωτ. 15.5: Πόση σημασία έχει το κράτος να στηρίζει οικονομικά και θεσμικά με συστηματικό τρόπο την υλοποίηση των Διασχολικών Συνεργασιών μεταξύ Μουσικών Σχολείων;	
Απάντηση	Ποσοστό (%)
Καθόλου	1,4
Λίγο	0,7
Μέτρια	3,4
Πολύ	20,7
Πάρα πολύ	73,8
Σύνολο:	100

$\chi^2=281,862$ df:4 Asymp. Sig.: 0,000 Expected N= 29,0

Στις ερωτήσεις πεντάβαθμης κλίμακας κυριαρχούν απαντήσεις στις δύο ψηλότερες βαθμίδες, δηλαδή το «Πολύ» και το «Πάρα Πολύ». Μάλιστα στα παρουσιαζόμενα αποτελέσματα, τα αθροιζόμενα ποσοστά αυτών των δύο βαθμίδων κυμαίνονται από 54,5% έως 95,1% ενώ τα αντίστοιχα των τριών χαμηλότερων βαθμίδων κυμαίνονται από 45,4% έως 4,9%. Οι μαθητές αποδίδουν κυρίως τις βαθμίδες «Πολύ» και «Πάρα Πολύ» στη σημασία ή το όφελος της Διασχολικής Συνεργασίας ως προς ζητήματα που αφορούν μουσικές δεξιότητες και μουσική εκτέλεση, αισθητική απόλαυση, κοινωνικές και συνεργατικές δεξιότητες, καθώς και κοινωνικά ζητήματα που σχετίζονται με την εκπαίδευση και την αποδοχή ατόμων με αναπηρία, σε σχέση με τα Μουσικά Σχολεία.

Συζήτηση - Συμπεράσματα

Ο Christopher Small το 2010 διακρίνει τρεις κατηγορίες δημιουργούμενων από τη μουσική σχέσεων, ανάμεσα: α) στους συμμετέχοντες στη μουσική πράξη και το φυσικό περιβάλλον, β) στους συμμετέχοντες στη μουσική πράξη και γ) στους ήχους που δημιουργούνται (Ράπτης, 2015). Τα ερωτήματα της *Ερ.Δι.Σ.Μουσ.Αλίμ.* συνάδουν με το πλαίσιο αυτό.

Τα συμπεράσματα από τα αποτελέσματα στην παρούσα εισήγηση είναι κυρίως διαπιστωτικού χαρακτήρα. Συμπεραίνεται ότι οι Διασχολικές Συνεργασίες έχουν οφέλη για τους μαθητές και την εκπαιδευτική διαδικασία διότι συνολικά στα αποτελέσματα των εννέα παρουσιαζόμενων ερωτήσεων η πλειοψηφία των μαθητών βαθμονομούν τα οφέλη αυτά είτε με «Πολύ» είτε με «Πάρα Πολύ».

Συμπεραίνεται επίσης, ότι τα οφέλη με «Πολύ» ή «Πάρα πολύ» σημασία εντοπίζονται περισσότερο σε κοινωνικά ζητήματα και κοινωνικοποιητικές διαδικασίες (ερωτήσεις 15.4, 15.5, 5 και 15.3) παρά σε θέματα προσωπικών μουσικών δεξιοτήτων και μουσικής εκτέλεσης (ερωτήσεις 12.7, 6, 12.4, 12.3 και 12.11) καθώς έχουμε συντριπτικές ή μεγαλύτερες πλειοψηφίες αθροιζόμενων ποσοστών των δύο ανώτερων βαθμίδων στην πρώτη κατηγορία ερωτήσεων.

Κορυφαίο ζήτημα (95,1%) είναι η δυνατότητα συμμετοχής κάθε μαθητή τουλάχιστον μία φορά σε Διασχολική Συνεργασία ακολουθούμενο από την ανάγκη το κράτος να είναι αρωγός των Διασχολικών Συνεργασιών μεταξύ Μουσικών Σχολείων (94,5%). Οι μαθητές μέσα από την έρευνα αναδεικνύουν την ανάγκη για ισότιμες εκπαιδευτικές και καλλιτεχνικές ευκαιρίες για όλους τους μαθητές. Αυτό πιθανόν συνδέεται με το γεγονός ότι οι μαθητές επωμίστηκαν το κόστος συμμετοχής στις εκδρομές των Διασχολικών Συνεργασιών και ότι άλλοι μαθητές-μέλη των Μουσικών Συνόλων δεν συμμετείχαν λόγω οικονομικής στενότητας. Συμπεραίνεται επομένως ότι οι μαθητές αντιλαμβάνονται την κοινωνική και πολιτική διάσταση της μουσικής αγωγής, διάσταση που έχουν διαπραγματευτεί ο Πλάτωνας και άλλοι φιλόσοφοι και παιδαγωγοί (Ράπτης, 2015).

Η παρούσα εισήγηση συμβάλλει -με την παρουσίαση του μεθοδολογικού πλαισίου και των ευρημάτων της πρωτότυπης έρευνας *Ερ.Δι.Σ.Μουσ.Αλίμ.*- στην τεκμηρίωση της σημασίας και του καινοτόμου χαρακτήρα των Διασχολικών Συνεργασιών Μουσικών Σχολείων με τη μορφή εκδρομής-συναυλίας Μουσικών Συνόλων για τη μουσικοπαιδαγωγική πράξη. Η έρευνα παρέχει ένα σώμα δεδομένων, αξιοποιήσιμων από τους συμμετέχοντες καθηγητές, ώστε να εντοπίσουν αδυναμίες, να ενισχύσουν τις διδακτικές ενέργειές τους και να βελτιώσουν παράγοντες της εκπαιδευτικής διαδικασίας στο μάθημα των Μουσικών Συνόλων, π.χ. μεγαλύτερη έμφαση στο να συνδυάσουν οι μαθητές τη δική τους εκφραστικότητα και δυναμική μ' αυτήν των άλλων κ.ά.

Περαιτέρω, η έρευνα μπορεί να δώσει ευρήματα για το πώς διαφοροποιούνται ή σχετίζονται οι ερευνούμενες μεταβλητές ανάλογα με το φύλο, μεταξύ των τριών προορισμών (διασχολικών συνεργασιών) κ.ά. καθώς συνεχίζεται η στατιστική ανάλυση. Επίσης, η *Ερ.Δι.Σ.Μουσ.Αλίμ.* και το ερωτηματολόγιό της μπορούν να αποτελέσουν πρότυπο ή βάση, που ευλέκτικα μπορεί να αξιοποιηθεί για υλοποίηση παρόμοιας έρευνας από άλλα Μουσικά Σχολεία. Τα ευρήματα της έρευνας-δράσης *Ερ.Δι.Σ.Μουσ.Αλίμ.* μπορούν να συγκριθούν με ευρήματα άλλων συναφών ερευνών.

Η *Ερ.Δι.Σ.Μουσ.Αλίμ.* συμβάλλει στην ανάπτυξη της έρευνας με αντικείμενο τα Μουσικά Σχολεία, τα Μουσικά Σύνολα και τη σχέση τους με την κοινωνία. Με βάση τα πολλαπλά μουσικά, παιδαγωγικά και κοινωνικοποιητικά οφέλη που διαπιστώνονται, οι ερευνητές προτείνουν το σχεδιασμό και υλοποίηση Πράξεων (π.χ. ΕΣΠΑ) για την ανάπτυξη Διασχολικών Συνεργασιών μεταξύ Μουσικών Σχολείων της Ελλάδας αλλά και με αυτά του εξωτερικού. Έτσι οι μαθητές δεν θα επιβαρύνονται εξ ολοκλήρου το κόστος των εκδρομών-συναυλιών των Διασχολικών Συνεργασιών και θα παρέχονται ισότιμες ευκαιρίες συμμετοχής για όλους τους μαθητές.

Επισημαίνεται, επίσης, η ανάγκη επαναφοράς της παραγράφου 3 του άρθρου ΙΓ «Άλλες Διατάξεις» της υπ' αρ. 64379/Δ2/18-4-2017 Υ.Α. «Λειτουργία Μουσικών Σχολείων» (ΦΕΚ 1405/τ. Β'/25-4-2017) για την μετακίνηση Μουσικών Συνόλων ή συγκεκριμένων μαθητών ή ομάδων μαθητών των Μουσικών Συνόλων για συμμετοχή σε ποικίλα είδη μουσικών και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων, η οποία καταργήθηκε με την υπ' αρ. 58167/Δ2/13-4-2018 Υ.Α. «Λειτουργία Μουσικών Σχολείων» (ΦΕΚ 1371/τ. Β'/24-4-2018).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βερβέρης, Α. Η. (2017). *Έμφυλες ιεραρχήσεις και στερεότυπα στη μουσική εκπαίδευση: Αφηγήσεις αγοριών σχετικά με τη συμμετοχή τους σε χορωδίες Μουσικών Σχολείων*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Μουσικών Σπουδών Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.
- Cohen, L., & Manion, L. (1994). *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Dillman, D. A., Smyth, J. D., & Christian, L. M. (2009). *Internet, mail and mixed-mode surveys: the tailor design method*. 3rd ed. Hoboken, New Jersey, USA: John Wiley & Sons.
- Frankfort-Nachmias, C., & Nachmias, D. (1996). *Research Methods in the Social Sciences*. (5th ed.). London: Arnold.
- Gay, L. R., & Diehl, P.L. (1992). *Research Methods for Business and Management*. New York: MacMillan.
- Hill, R. (1998). What sample size is “enough” in Internet survey research? *Interpersonal Computing Technology: An Electronic Journal for the 21st Century*. 6 (3-4), 1-10. Ανάκτηση 23-10-2018 από: <http://www.reconstrue.co.nz/IPCT-J%20Vol%206%20Robin%20hill%20SampleSize.pdf>
- Κατσώχη, Χ. (2015). *Η αλληλεπίδραση μεταξύ πεποιθήσεων, φύλου και κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου στην εκδήλωση και αξιολόγηση της μουσικής συμπεριφοράς κατά το μάθημα της μουσικής*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Μουσικών Σπουδών Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.
- Ν. 1824/1988, αρθ. 16 Γ' : «[Ίδρυση και λειτουργία μουσικών σχολείων]» (ΦΕΚ 296/τ. Α' / 30-12-1988)]
- Ράπτης, Θ. (2015). *Μουσική Παιδαγωγική, μία Συστηματική Προσέγγιση με Εφαρμογές για την Προσχολική Ηλικία*. Αθήνα: Μουσικός Οίκος Π. Νικολαΐδου- edition Orpheus.
- Τζανάκη, Ε. (2011). *Τα μουσικά σύνολα στα μουσικά σχολεία*. Πτυχιακή εργασία, Τμήμα Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής Τ.Ε.Ι. Ηπείρου, Άρτα.
- Υ.Α. με αρ. 203617/Δ2/11-12-2015 «Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (ΑΠΣ) Μαθημάτων Μουσικής Παιδείας για τα Μουσικά Σχολεία» (ΦΕΚ 2858/τ. Β'/28-12-2015).
- Υ.Α. με αρ. 33120/Δ4/28-2-2017 «Εκδρομές – Εκπαιδευτικές επισκέψεις μαθητών και μαθητριών Δημόσιων και ιδιωτικών σχολείων Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης εντός και εκτός της χώρας» (ΦΕΚ 681/τ. Β'/6-3-2017).
- Υ.Α. με αρ. 64379/Δ2/18-4-2017 «Λειτουργία Μουσικών Σχολείων» (ΦΕΚ 1405/τ. Β' / 25-4-2017).
- Υ.Α. με αρ. 58167/Δ2/13-4-2018 «Λειτουργία Μουσικών Σχολείων» (ΦΕΚ 1371/τ. Β' / 24-4-2018).
- Υ.Α. με αρ. 139913/Δ2/28-08-2018 «Τροποποίηση της με αρ. πρωτ. 130085/Δ2/18-08-2015 υπουργικής απόφασης (Β'1817) όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει ως προς το Ωρολόγιο Πρόγραμμα των μαθημάτων της Α' και Β' τάξης Μουσικού Γενικού Λυκείου» (ΦΕΚ 3927/τ. Β'/10-09-2018).
- Weisberg, H. B., Krosnick, J. A., & Bowen, B. D. (1996). *An Introduction to Survey Research, Polling and Data Analysis*. (3rd ed.). Thousand Oaks, California: Sage Publications.